

Віра ПРОСАЛОВА,

доктор філологічних наук, завідувач кафедри історії

української літератури і фольклористики

Донецького національного університету

НАРАТИВНІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті з'ясовується специфіка наративних історій української літератури, що були створені в першій половині ХХ століття в Україні та за її межами. Підкреслюється, що ці історії відбивали як тенденції суспільно-політичного і культурного життя першої половини ХХ століття, так і стан літературознавчої думки того часу, особисті симпатії та антипатії авторів.

Ключові слова: *наративна історія літератури, літературний процес, літературний стиль, період.*

„Чи взагалі можна писати літературну історію, себто щось, що є і літературознавче, й історичне? Бо мусимо визнати, що більшість історій літератури є або суспільними історіями, або історіями думки...”

Рене Веллек

Написати історію літератури, тобто впорядкувати, систематизувати цілу низку імен, художніх явищ, вибудувати їх у діахронічній ретроспективі, з урахуванням місця в літературному процесі, позалітературних і внутрішньолітературних чинників, у першій половині ХХ століття намагалися І.Франко, С.Єфремов, М.Возняк, Б.Лепкий, М.Грушевський, В.Коряк, М.Зеров, А.Шамрай, В.Радзикевич, Л.Білецький, трохи пізніше від них –

М.Гнатишак, С.Маслов, Є.Кирилюк, Д.Чижевський та інші вчені. Дослідники української літератури, хоч і дотримувалися різних методологічних принципів, прагнули, проте, врахувати досвід попередників, обґрунтувати ті теоретичні настанови, які були, на їх думку, найбільш доцільними для підготовки власних історій літератури. Поява авторських концепцій української літератури значною мірою зумовлювалася прагненням утвердити давність українського народу, тому І.Франко, С.Єфремов, Б.Лепкий, М.Возняк, М.Грушевський акцентували увагу на усній традиції в культурі, намагалися виявити витoki словесної творчості. Проте до початку 90-х років ХХ століття на дослідження наративних концепцій історії української літератури було накладено табу, тому що літературознавці зазначеного періоду майже не послуговувалися марксистсько-ленінською методологією, а окремі з них брали участь у національно-визвольних змаганнях, тим самим забезпечивши собі почесне місце в когорті лютих ворогів радянської влади. У зв'язку з цим навіть засвоєння їхніх ідей призводило до кампанії цькування тих, хто наважувався хоча б опосередковано актуалізувати їхні імена. Згадаймо, наприклад, скільки помилок було віднайдено в „Нарисі історії української літератури” (1945) за редакцією С.Маслова та Є.Кирилюка тільки тому, що в цьому нарисі простежувалися ознаки періодизації, запропонованої М.Грушевським.

Одним із найважливіших питань, яке потребувало відповіді, лишалося поняття „історія літератури”, саме тому І.Франко розпочав свою працю з відповіді на нього. „Трактуючи історію літератури як частину культурної історії своєї нації, він [тобто історик національної літератури. – В.П.] мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивнім і негативнім змислі, та, з другого боку, не може обмежуватися на самім малюванні того культурного тла, бо все ж таки історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносяться духом понад загальне, не раз відгадують його стремління, а іноді показують нові шляхи розвою” [1, 17-18]. Отже, дослідник насамперед наголошував на значенні творчих особистостей для літературного

розвою, однак свою історію не намагався звести до них. Оцінюючи праці своїх попередників – Я.Головацького, О.Огоновського, М.Петрова, М.Дашкевича, І.Франко вважав за необхідне ввести в науковий обіг багато недоступних на той час творів давньої літератури, тому вдавався до розлогого цитування, завдяки чому його історія перетворювалася водночас у хрестоматію. „Але в тому, власне, і сутність історії літератури, її об’єкт не є попросту даний (це визначало б певну есенціалістичну і, врешті-решт, ідеалістичну позицію, а постійно мусить бути відтворюваний, – підкреслює Г. Грабович. – Ці відтворення, однак, не є аргіорі рівноцінні, ми не стверджуємо тут релятивістичну безвихідь: емпірична сумлінність, тонкість інструментарію і саме усвідомлення теоретичного плану, можливостей та обмежень методології як такої сильно уточнюють достовірність історичної реконструкції” [2, 79-80].

Авторам історій української літератури доводилося не лише збагачувати літературознавство новим джерельним матеріалом, а й розв’язувати історико-теоретичні та методологічні завдання, від ступеня обґрунтованості яких залежав результат їхньої праці. І. Франка, наприклад, не задовольняли біо-бібліографічний та біографічний методи Омеляна Огоновського – автора „Історії літератури руської” (1882-1894), що не зміг належним чином розмежувати головні й другорядні постаті в літературі. Історик літератури мав би диференціювати літераторів, щоб адекватно оцінити тих, хто лише готував ґрунт для становлення нових художніх феноменів, а не вишиковувати всіх авторів у один ряд.

М.Возняк [3], навпаки, розвивав теоретичні настанови І.Франка про міжнаціональні впливи, необхідність розмежування інтернаціонального й національного елементів у літературній творчості, паралельне існування усної та писемної словесності. Фактичний матеріал, який І. Франку не вдалося належним чином узагальнити, М.Возняк виклав більш системно, висловивши низку цікавих гіпотез. „Дослідження джерел, докладне переказування змісту, рясні – може навіть занадто рясні, аж до певного здрібнення викладу – цитати,

фактична повнота” вирізняють, на думку С. Єфремова [4, 54], історію М.Возняка.

Появу авторських концепцій літературного процесу на початку ХХ століття активізувала також відсутність праць, які б своїм рівнем відповідали потребам часу. „Часто історії ці є також добрим показником сучасного стану літературознавства, – вважає Г. Грабович, – позаяк вони не тільки визначають параметри історичного матеріалу, але також свідчать про рівень теорії, методики та критичного інструментарію, якими цей предмет досліджується” [2, 433]. Думка слушна і щодо історій української літератури першої половини ХХ століття, які відбивали характерні для літературознавства того часу, що розвивалося в Україні і за її межами, тенденції. Показово, що ідея альтернативного прочитання української літератури як стильової системи зароджувалася в Україні, а найпоспідовніше була реалізована в еміграції Д.Чижевським, котрий, як справедливо стверджує М. Наєнко, „поставив українське літературознавство на своє законне і водночас суверенне місце в системі світового літературознавства” [5, 9].

В основі авторських концепцій лежав принцип діахронії, без якого не могла обійтися будь-яка історія. Невід’ємною ознакою цих праць були спроби піддати ревізії історії попередників, щоб урахувати досвід і уникнути прорахунків: неповноти і неточностей у реконструкції літературного процесу, фактографізму, сухих статистичних відомостей, однотипного підходу до головних і периферійних явищ тощо.

Чи не найбільш активно на зроблене попередниками реагував С.Єфремов, закидаючи М.Вознякові переказування змісту, „занадто рясні цитати”, надто багату бібліографію. Головне ж, на його думку, – це хаотичність, невиразність основних поглядів. Цікаво, що подібні закиди були зроблені й на адресу „Начерку історії української літератури” Б.Лепкого. У „Новому українському письменстві” М.Зерова його не задовольняли абстрактність „загального напрямку”, сумнівність запропонованої схеми тощо.

Авторські концепції зазначеного періоду лишилися нереалізованими пропозиціями, адже І.Франко не встиг завершити своєї історії, не знайдені (чи за іншою гіпотезою не підготовлені) останні томи праці М.Грушевського, не закінчив прочитання нового українського письменства М. Зеров, через хворобу не реалізував до кінця стильового підходу М. Гнатишак, з великим запізненням стала доступною українським літературознавцям „Історія української літератури (від початків до доби реалізму)” Д.Чижевського. У радянський час ці концепції свідомо замовчувалися, а їх автори щедро наділялися різними ярликами, що унеможливлювало засвоєння їх ідей.

Завдання цієї статті – з’ясувати специфіку тих концепцій історії української літератури, які були розроблені І.Франком, С.Єфремовим, М.Возняком, Б.Лепким, М.Грушевським та ін.; виявити відмінності методологічних принципів, вразливі місця і здобутки запропонованих історій. З урахуванням значної кількості праць, які доводиться залучати до аналізу, обмежимося зіставленням найпоказовіших підходів до історії літератури, лишаючи поза увагою окремі неточності й прорахунки в інтерпретації певних періодів чи постатей. Працю Д.Чижевського розглядаємо в контексті аналізованої проблеми, тому що роботу над нею було розпочато в зазначений період, адже ще в 1942 році вийшла його „Історія української літератури (давній період)”.

Важливо, що вчені будували свої історії української літератури з урахуванням часових параметрів, максимально розширюючи, як, скажімо, М.Грушевський, чи, навпаки, звужуючи коло спостережень одним літературним періодом, як це зробили А.Лейтес і М.Яшек, що зосередили увагу на першому пореволюційному десятилітті. Звичайно, їх огляд ще не можна вважати історією, бо йдеться про синхронічний зріз літературного процесу, підготовчий фрагмент історії.

Цінною для реконструкції літературного процесу лишається повнота охоплення джерельного матеріалу, на якому ґрунтується історія літератури. Коли йдеться про дуже віддалений літературний період, то надто складно

оцінити, наскільки він повно представлений в історії літератури, адже завжди лишається ймовірність віднайдення нових пам'яток. Тому варта уваги ідея С.Шмідта про те, що критеріями прийняття чи неприйняття історії літератури має бути не об'єктивність, а вірогідність, яка досягається „емпіричною налаштованістю” дослідника, що має „докладати якомога більше зусиль, щоб підвищити ступінь інтерсуб'єктивності, послідовності аргументації й фактичного опертя для своєї конструкції” [6, 38].

Непростим лишається питання про те, які твори мають репрезентувати того чи іншого автора. Якщо весь корпус творів письменника, то історія літератури зведеться до бібліографічного опису, статистичних відомостей про авторів і книги. Тому повнота охоплення матеріалу не гарантує успіху, якщо художні твори лишаються не проаналізованими різноаспектно. Потребує кореляції і проблема літературної репутації письменника, на яку впливають ідеологічні уподобання як його самого, так і дослідника літератури, а також суспільно-політична ситуація, що визначає орієнтацію літературознавців. Слід мати на увазі і коливання письменницьких репутацій, зумовлене зміною поколінь, світоглядних парадигм, непослідовністю самих письменників.

У будь-якій історії літератури мають урівноважуватися повнота охоплення емпіричного матеріалу і глибина його осягнення, що нерідко можуть реалізуватися як взаємовиключні тенденції: коли повнота призводить до поверховості, а глибина осмислення певного аспекту – до ігнорування інших, не менш важливих: тих чинників, що впливають на рецепцію твору в різні історичні періоди, невідповідності офіційного і читацького сприйняття художніх явищ тощо.

Завданням історика літератури М.Грушевський уважав дослідження історії словесного мистецтва, пошук його виявів і ознак „скрізь, де воно проявляється”. На його думку, історія літератури має „навчити розбирати голоси різних, ближчих і дальших, часів і знаходити в них відбиття людського життя й його умов” [7, 55]. В основі його концепції лежить багатий джерельний матеріал: усна і писемна словесність, яка розглядається як

специфічний вид мистецтва, що відбиває багатовікову історію народу від самих початків його творчої діяльності. М. Грушевський віднаходить їх у магічних ритуалах, обрядах, що мали, як правило, утилітарне призначення. Увага вченого зосереджувалася на первісних стадіях літературного розвитку, що характеризувалися безособовістю й анонімністю творення.

В основі методології М. Грушевського – синтез історико-генетичного, історико-системного та функціонального підходів. Привертає увагу широта контексту, що дозволяє дослідникові виявляти впливи, зокрема візантійські, болгарські, чеські, простежувати їх наслідки. Типологічний підхід давав можливість порівнювати культурні надбання різних народів.

С. Єфремов вважав письменство (саме так він називав літературу) відображенням і втіленням душі народу, не заперечуючи естетичної сутності літератури, проте й не акцентуючи на її внутрішньо іманентних законах розвитку. „Естетичний принцип разом з іншими сам собою, як бачимо, прикладається до оцінки набутків письменства, – підкреслював він. – Але скрізь і всюди його самого тільки висовувати, в ньому бачити альфу і омегу літературного життя і, найголовніше, на ньому тільки й обмежуватися, будуючи всю історію письменства – це означало б зводити велике й серйозне явище до мізерних наслідків...” [4, 26]. На його думку, історія літератури – це історія не книг, а ідей, з-поміж яких виділяються ідея визволення людини від пут, які „накладено на неї формами людського існування”, національно-визвольна ідея та ідея народності змісту і форми художнього твору. Визвольну ідею він тлумачить широко: „Нових шукаючи шляхів для думки людської, розбиваючи застарілі форми, що не дають людському духові виявити себе, новим змістом – отим „елементом свободи”, як каже академік Веселовський, напуваючи старі образи, показуючи людям нові стежки до кращого життя – письменство виконує незмірної ваги визвольну функцію” [4, 28].

Для багатьох авторських концепцій характерне ставлення до літературного процесу як до відображення історичних подій¹, що надає літературі пасивного, механічно залежного від історії характеру. Пояснення закономірностей літературного процесу лише суспільними чинниками призводило до ігнорування специфіки літератури як виду мистецтва, що розвивається за власними законами.

Авторські історії літератури різнилися також функціональним призначенням: Б.Лепкий, М.Зеров, О.Дорошкевич, Л.Білецький готували їх для студентів, тобто прагнули викладати матеріал доступно. Так, „Начерком історії української літератури” (Книга I. – 1909; Книга II. – 1912) Б. Лепкий намагався дати студентам ясний і дохідливий огляд розвитку рідної літератури до часів І.Котляревського. Хоч учений і сповідував принцип краси, проте задля повноти охоплення явищ, як сам зізнавався, дотримувався історичного підходу. В. Радзикевич свій нарис називав „коротким”, маючи на увазі конспективність викладу. В. Коряк у „Нарисі історії української літератури” (1925) реалізував соціологічний підхід, використовуючи художні твори для ілюстрації соціальних чи економічних відносин доби і тим самим сигналізуючи про ідеологізацію радянського літературознавства. Історія літератури перетворювалася в нього в ілюстрацію соціально-економічних процесів.

М. Грушевський же орієнтувався на громадянина-інтелектуала, котрого цікавить історія держави і народу, тому його історію не слід розглядати у підручковому форматі, а як фундаментальну працю. Його концепція відзначалася цілісністю, системністю, ґрунтовністю, емпіричною сумлінністю та значним фактажем, що дозволяв знаходити обґрунтування висунутим гіпотезам.

М.Зеров – на відміну від своїх попередників – обмежився аналізом нового українського письменства, розпочинаючи його відлік від І.Котляревського.

¹ В „Історії українського письменства” С.Єфремова, наприклад, виділяються: 1. Доба національно-державної самостійності: до кінця XIV віку; 2. Доба національно-державної залежності: від кінця XIV до кінця XVIII віку; 3. Доба національного відродження: від Котляревського до 20-х років XX віку.

Аналізу літературного процесу передувала характеристика громадсько-політичного життя в Україні – доби русифікації українських груп. Проте в оцінці значення окремих письменників, того ж І.Котляревського зокрема, помітна амбівалентність. С. Єфремов із цього приводу писав: „М.Зеров увесь час займає якусь ніби двоїсту позицію: з одного боку, як тонкий і досвідчений критик з добрим художнім чуттям, він не може не помічати справжніх художніх вартостей у письменників з першого періоду нашого письменства; з другого ж – він ніби увесь час дивиться на них згори вниз, як на недорослих, недорозвинених, запізнілих провінціалів, увесь час міряючи їх міркою не органічно взятою з свого письменства, а випадковими аналогіями з сусідніми, переважно з російськими. Звідси безперечна односторонність характеристик, змалення удільної ваги письменників – часом аж до явної несправедливості” [8, 685]. В історії нового українського письменства М.Зеров виділяв п'ять літературних течій (класицизм, сентименталізм, романтизм, реалізм і новоромантизм), що приходили на зміну одна одній. Отже, до нового українського письменства він підходив як до власне естетичного явища, закладаючи підґрунтя для нового прочитання української літератури – як зміни літературних стилів.

Складною виявилася проблема структурування матеріалу, що в одних історіях зводилася до накопичення фактажу, переказу творів, а в історіях М.Гнатишака і згодом Д.Чижевського – до стильового підходу, що дозволяв урахувувати специфіку літературного процесу, іманентні закони розвитку.

М. Гнатишак [9] поєднав власне естетичний підхід з етико-національним, здебільшого зосереджуючи увагу на творах релігійного характеру. Вибір емпіричного матеріалу, отже, теж характеризував дослідницькі уподобання. М. Гнатишак виділяв десять періодів у літературному процесі, в основі яких – староукраїнський, візантійський, пізньовізантійський переходовий стилі, український ренесанс, козацький барок, псевдокласика, бідермаєр, романтизм, реалізм і модернізм. Звичайно, назви окремих стилів потребували уточнення, однак М. Гнатишак не мав на це часу.

Д.Чижевський послідовніше, ніж його попередники, підійшов до історії української літератури як до історії зміни літературних стилів. Сильова парадигма, по суті, стала в нього предметом теоретичної рефлексії та, власне, й історії літератури. У вступі дослідник підкреслював, що „увагу буде присвячено тим питанням, що досі недостатньо висвітлювалися: питанням формальним та питанням періодизації” [10, 22]. Тлумачення стилю було в нього досить широким: під ним малися на увазі і стилістична система, і система жанрів, і стильова формація, і літературний період. Проте було б спрощенням уявляти історію української літератури як послідовну зміну стилів: у художній практиці нерідко один із них виникає на протигагу іншому, інколи не витісняючи його остаточно, тобто йдеться про їх співіснування, перехрещення тощо. „Отже, літературний період постає перед нами як конфігурація літературних течій, переважно одна з яких у своїй офензивній і віковій фазі становить його домінанту (наприклад, реалізм у період позитивізму), проте вступною й кінцевою фазами сягає в сусідні періоди” [11, 47]. Це змушує дослідника відзначати умовність розмежування літературних періодів.

При всій розмаїтості стилів Д.Чижевський виділяє з-поміж них два типи, що характеризуються „любов’ю до простоти чи, натомість, ухилом до ускладненості; нахилом до ясних, за певними приписами вибудуваних рамок або, навпаки, прагненням надати творові „навмисне незакінченої, розірваної, „вільної” форми” [10, 28]; „простотою або пишністю, спокоєм або рухом, закінченістю у собі або безмежністю перспектив, <...> концентрованістю або різноманітністю, традиційною канонічністю або новизною і т. д.” [10, 29]. Завдяки розмежуванню стильових типів періодизація літературного процесу виявилася більш викінченою, хоч, на думку самого автора, лишилася схематичною та умовною, адже „в межах кожної доби є різні напрями, індивідуальні ухили та переходові напрями між окремими епохами” [10, 29]. Розмаїття літературного процесу справді важко вкласти в певні схеми, особливо, якщо йшлося про визначні твори, що містили ознаки різних стилів.

Будь-яка інтерпретація художнього твору не може, проте, виявитися вичерпною, тому авторські концепції літературного розвитку взаємодоповнюють одна одну, увиразнюють загальну картину літературного процесу. Розбіжності тлумачень підтверджують плюралізм підходів, неоднозначність оцінок літературних явищ, розробку нових методологічних принципів, що не набули висхідного характеру, а гальмувалися утвердженням в українському літературознавстві вульгарно-соціологічної практики. У цих умовах центри генерування нових літературознавчих ідей перемістилися спочатку в Західну Україну, а потім – у діаспору, де й з'явилися праці М.Грушевського, М.Зерова, Д.Чижевського.

Наративні праці з історії української літератури виражають індивідуальні концепції дослідників, проте їх не можна вважати виключно суб'єктивними. Тим більше, що суб'єктивізм не варто ототожнювати зі свавіллям. Суб'єктивізм неминучий у літературних історіях, якщо виявляється в допустимих межах, якщо не зводиться до спотворення твору, приписування не властивих йому ознак.

Авторські концепції історії української літератури відбивали тенденції суспільно-політичного і культурного життя першої половини ХХ століття, стан літературознавчої думки того часу, навіть певною мірою особисті симпатії дослідників, що виявилися в недооцінюванні чи, навпаки, перебільшуванні місця окремих авторів у літературному процесі, а то й цілих літературних періодів. Заспокоюватися тим, що врахування цього досвіду дозволить уникнути чергових невдач, навряд чи правомірно, адже кожна історія літератури приречена на неминуче старіння, бо розширюється дослідницьке поле, збагачується літературознавчий інструментарій, поглиблюються відомості про той чи інший літературний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Франко І. Історія української літератури // Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 40. Література і мистецтво. – С. 7-370.
2. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
3. Возняк М. Історія української літератури. – Львів. 1921. – Т. 1-3.
4. Єфремов С.О. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
5. Наєнко М. Дмитро Чижевський і його „Історія української літератури” // Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Худож. оформл. В.М.Штогриня. – Тернопіль: МПП „Презент”, за участю ТОВ „Феміна”, 1994. – С. 3-15.
6. Цитую за: Маркевич Г. Дилеми історика літератури // Теорія літератури в Польщі: Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. / Упоряд. Б.Бакули; за заг. ред. В.Моренця; перекл. С.Яковенка. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 40-56.
7. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 1. / Упоряд. В.В. Яременко; авт. передм. П.П.Кононенко. – К.: Либідь, 1993. – 392 с.
8. Єфремов С. Зеров М. „Нове українське письменство. Історичний нарис”. Рецензія // Статті, наукові розвідки, монографії. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 684-688.
9. Гнатишак М. Історія української літератури. – Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1941. – Кн. 1. – 132 с.
10. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Худож. оформл. В.М.Штогриня. – Тернопіль: МПП „Презент”, за участю ТОВ „Феміна”, 1994. – 480 с.
11. Маркевич Г. Дилеми історика літератури // Теорія літератури в Польщі: Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. / Упоряд. Б.Бакули; за заг. ред. В.Моренця; перекл. С.Яковенка. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 40-56.